

KARLAKI ORSOLYA

Ritka minta: Fehér holló őrs

A társadalomtudományokban a történelem fogalma hagyományosan a régmúltat idézi. A rendszerváltással azonban új dimenzióba helyeződött a közelmúlt kérdése is. Egyfelől történelmi távlatot nyert azáltal, hogy egy lezártnak tekintett időszakot jelöl, másrésztől az egyén szintjén nem a filmhíradókból vagy tankönyvekből ismert korszak, hanem megélt társadalmi valóság volt. Ez az a múlt, amely politikai szempontból történelem, de a személyek számára tapasztalat, s így felidézhető emlékezet.

A jelenkorkutatók között nincs egységes állásfoglalás, hogy mely időpontok tekinthetők a jelen és múlt határának. „A kezdő időpont megállapítása [...] az adott ország vagy tájegység huszadik századi történelmétől függ és ezért változó is lehet. A kutatás felső határa a mánál húzódik” – írja például Glatz Ferenc.¹

Az úttörőmozgalomnak éppoly „mozgalmasan” alakul az utóélete, mint amilyen a működése volt. Alakulásának, változásainak keresztmetszetét itt felvázolni nem áll szándékomban, már csak azért sem, mert az Úttörő Szövetség nem szűnt meg, bár a rendszerváltás ezt a szervezetet is kitörölte a fejekből. Pedig 1946-tól 1989-ig megkérdőjelezhetetlen módon jelen volt a magyar történelemben, s a ma aktívkorú lakosság vett benne részt.

Magyarországon a kommunista ideológia ekkor jelenlévő valóság volt, hiszen a hivatalos diskurzusban annak frázisait, szókészletét használták. „Jelenlévő [volt] az uralkodó tulajdonformában, az uralkodó ideológiában; jelenlévő egyes intézményekben, egyes emberek magatartásformáiban.”² Az úttörőmozgalom egyik alapvető feladata (ennek megfelelően)

¹ GLATZ Ferenc: Jelenkortörténet és jelentörténet. In: *Hatalom és társadalom a XX. sz. magyar történelemben*. Szerk.: VALUCH Tibor. 1956-os Intézet–Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 23.

² KAPITÁNY Ágnes–KAPITÁNY Gábor: *Értékrendszereink*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 245.

a gyerekek szocialista emberré nevelése volt. A propagandában ábrázolt szocialista ember életében elsőrendű volt, hogy felnőttként egy meghatározott közösség tagja: már gyerekként arra szocializálták az úttörőmozgalomban, a Kommunista Ifjúsági Szervezetben, hogy később párttagként a közösségi normák megvalósítójává váljon.

Az úttörőmozgalom negyvenéves működése több korszakra osztható. Nyilván máshogy élte meg az úttörőmozgalmat egy „pajtás” az 1960-as, és máshogy az 1980-as években. A visszatekintő tanulmányok az 1970-es évekre teszik virágkorát: ekkor volt a legnagyobb a tagsága, de már reformkoncepciók is megfogalmazódtak. A szervezet apparátusában dolgozók ezt az időszakot úgy ábrázolják, hogy a mozgalom színesebbé vált, a fegyelem viszont lazult, ami nyilván csak azok számára volt érezhető, akik hosszú éveket, évtizedeket töltöttek benne. Én is ezt az időszakot vizsgálom: egy 1973-as *Pajtás* újságbeli képes regény kapcsán eredtem az akkori pajtások nyomába.³

Az emberek úttörőmozgalomhoz való viszonyulása azóta az elmúlt pár év óta is érezhetően változott, amióta a témával 1998-ban foglalkozni kezdtem. Elvesztett és kidobott dokumentumok (könyvek, iratok) ugyan nem kerültek elő, de az idősebbek közül már kevesebben fogadják gyanakvással – inkább csak megmosolyogják – azt, aki erről a témáról érdeklődik. Olyan is van, aki kifejezetten örömmel fogadta érdeklődésemet, mondván: végre beszélhet valakinek arról, mit jelentett számára a mozgalom. A fiatalabbak részéről sosem tapasztaltam ellenállást, inkább csak értetlenséget amiatt, hogy ezt a témát valaki érdekesnek tartja és kutatni kívánja. Már az általános iskolák sem tagadják határozottan, hogy volt egy „úttörőkorszak” az életükben, és néhol be is mutatják azt az iskolatörténeti kiállításokon. Az emberek sokféle viszonyulását saját múltjukhoz ugyanakkor jól jellemzi, hogy vannak olyan magánszemélyek és intézmények, akik és amelyek semmit sem őriztek meg ebből a korszakból: a könyvtárak polcairól eltűntek az úttörőmozgalom témáját tárgyaló könyvek, a személyes és otthon tartott dokumentumokat kidobták vagy kacatként kezelik. Mások viszont saját „úttörőkönyvtárral” büszkélkedhetnek. Az általam felhasznált korabeli irodalmak és egyéb úttörőkiadványok nagy része is ilyen házi könyvtárakból került elő.

Az 1970-es évek úttörőmozgalmát, annak sajátosságait úgy próbáltam megragadni, hogy olyan személyekkel készítettem interjúkat, akik

³ Lásd a *Pajtás* újság XXVIII–XXX. évfolyam vonatkozó számait. Első regényrészlet: 1973. október 17., utolsó 1975. április 23.

életének meghatározó epizódja volt az úttörőmozgalom – vagy azért, mert egy őrs tagjaként újságcikkek szereplője volt, vagy azért, mert ma is úgy ábrázolja, hogy tanárként fontosnak tartotta a „mozgalmi” tevékenységet, vagy azért, mert úttörővezetőként tevékenykedett. A visszaemlékezések célja nem a valóság rekonstruálása, hanem az egykor megélték ábrázolása. Ennek bemutatása azért is fontos, mert ezek az emlékezések is halbwachsi⁴ értelemben vett kollektív emlékezet részei, amelynek alapja a közös történelmi idő. Hiszen sokféle valóság létezik: az akkori hivatalos dokumentumoké, az azóta írt értelmezéseké és a személyes megéléstörténeteké is.

Írásomban egy olyan őrs történetével és annak emlékezetével foglalkozom, amelynek életét a szövetség hivatalos lapja, a *Pajtás* 1973-tól kezdve két éven át képes regényként mutatta be. A szereplők tehát valóság (létezett *Fehér holló* őrs), ám az újságban róluk megjelent történeteket az újságíró komponálta. Azt vizsgálom, hogy harminc év távlatából miként emlékeznek vissza egykori tagjai az őrsre és az újságban közölt történetekre. Azt, miként élték meg, hogy egykoron ennek a gyermekszervezetnek a tagjai voltak, és hogyan működött az úttörőmozgalom a mindennapokban. Nem az úttörőmozgalom „valóságának” feltárása a célom, hanem emlékezetének ábrázolása.

Az emlékezet nem megmerevedett forma, nincs állandóan jelen, hiszen „az emlékeink nagy része akkor tér vissza hozzánk, midőn arra mások emlékeztetnek”.⁵ Az emlékeket mindig befolyásolja az adott szituáció, azaz időtől és helytől nem függetlenül léteznek. Az elemzett interjúk a rendszerváltás után készültek, témájuk azonban a rendszerváltás előtti időszak, egy olyan kor, amelynek az interjúalanyok is részesei voltak – azaz a megváltozott történelmi valóság (is) nyilván átalakítja az emlékezet szövetét. Másrészt az interjúhelyzetek mindig mesterségesek: e sajátos légkörben a kérdező és a válaszoló részéről egyaránt és kimondatlanul is elvárások jelennek meg. A visszaemlékezők ezen kívül feltételezik, hogy a kérdező rendelkezik bizonyos háttérismerettel, hogy egyes dolgokat úgyis tud, így azokról nem beszélnek. Ráadásul a rendszerváltás utáni éveket az jellemzi, hogy a szereplők megpróbálják egymáshoz igazítani a múltat és a jelent: a beszélgetések, visszaemlékezések során újra és újra „megszólal” a múltunk, amelynek emlékei a jelen

⁴ Maurice Halbwachs 1925-ben írta le a kollektív emlékezet fogalmát, amely a társas létből fakad. Lásd *Kollektív, társas, társadalmi*. Szerk.: Kónya Anikó. Pszichológiai Szemle Könyvtár 2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999.

⁵ Halbwachst idézi KÓNYA Anikó: i. m. 160.

együtt részei kommunikatív emlékezetünknek.⁶ S az ezen emlékekből is álló nagy, közös múlt ezáltal módosulhat, hiszen „a kommunikatív emlékezetben időről időre a kollektív emlékezet átdolgozása, illetve a történelem szociális reprezentációja zajlik”.⁷

A mozgalmat átélte egykori úttörők a privát történetek, a szubjektív igazságok „hordozói”. Ezek az emlékek nemcsak arról szólnak, hogy az „átlagember” miként alakította, tudatos vagy tudattalan motivációk során, a maga életstratégiáját, miközben a nagyvilág változásaira reagált. Arról is, hogy – némi távlatból megítélve – miként értelmezi történéseinek ok-okozati összefüggéseit.⁸ Ám hiába ennyire képlékeny és konstruktív az emlékezet, egy adott kort, egy adott társadalom működését leginkább az akkor élő személyek „szemüvegén” keresztül lehet megérteni.

Az említett dokumentumokon és az érintettekkel folytatott interjúkon kívül a magángyűjteményekből szerencsésen előkerült egyéb úttörőtörténeti forrásokra támaszkodtam: folyóiratokra, propaganda-kiadványokra, fényképekre és a *Pajtás*ban nem szereplő volt úttörők visszaemlékezéseire. Mert az „úttörőnek lenni” élménye – és most mindegy, hogy a tagjai akkor hogyan viszonyultak hozzá: szerették-e vagy csak elviselték – kialakított egyfajta sajátos, kulcsszavakkal, eseményekkel, helyszínekkel jellemezhető közös kódrendszert.

*

A Fehér holló őrs kalandjait a *Pajtás* újság hasábjain 1973–1975 között, vagyis két tanéven át lehetett nyomon követni. A főszereplő gyerekek ekkor 10–12 évesek voltak. Az úttörősját feladata a mozgalomra nevelés volt, és ezért csak olyan cikket közölt, amelyek megerősítették az úttörőeszmeiséget. Az írások célja az volt, hogy az olvasó, ha maga is a közösség tagja, azokat iránymutatásként, elvárásként értelmezze. Az újság hasábjain a pajtások életét általában személyeken vagy egy-egy csoporton keresztül mutatták be. Kedvelt megoldás volt egy ősről mint baráti kisközösségről tudósítani.

1973 őszén – az úttörőmozgalomnak, és így az újságnak is a tanév volt az időszámítása – G. Antal újságíró egy újabb őrsről indított soro-

⁶ Jan Assman különbséget tesz kulturális és kommunikatív emlékezet között: a kommunikatív emlékezet a generációs emlékezetet öleli fel. Lásd László János: Történelem, elbeszélés, identitás. In: *A narratív identitás és kérdései a társadalomtudományokban*. Szerk.: RÁKAI Orsolya–Z. KOVÁCS Zoltán. Gondolat Kiadó Kör, 2003. Uo. 167.

⁷ Uo. 167.

⁸ SZ. BÁNYAI Irén: A személyes sors történelmi tanulságai. In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk.: VALUCH Tibor. 1956-os Intézet–Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 84.

zatot. Erre ma úgy emlékszik vissza, hogy nem előírást teljesített, hanem a saját ötlete nyomán keresett egy gyermekközösséget, hogy tagjainak mindennapi életét bemutatva olyan példát állítson az olvasók elé, amellyel lehet azonosulni. „A lapnál nem volt semmi koncepció kimondva, mindenki tudta, mit lehet írni” – mondta.⁹

A sorozat egy székesfehérvári általános iskola ötödikes osztályáról szólt. Maga az elbeszélés néha regényes elemekre épült (mint az ellenségek párharca, „nagy tettek” végrehajtása, kincskeresés), máskor teljesen hétköznapi, de mindig az úttörőélettel kapcsolatos eseményeket ábrázolt. A Fehér holló őrs elnevezés eredete például egy romantikus konfliktus. Két fiú összeverekedett egy lány miatt, és az egyik meggyanúsította a másikat, hogy tetszik neki a lány, ám ő ezt tagadta, mondván csak a lány jelleme tetszik neki, mert ez „ritka, mint a fehér holló”. Innen kezdve ez az őrs, a Fehér holló kalandokon keresztül bizonyította rátermettségét. Tagjai újabb és újabb akadályokat vettek, belső és külső konfliktusokat oldottak meg, próbatételeken mentek keresztül, s közben egy nagyszerű közösséggé alakultak. Az ellenség a történetekben az osztály másik őrse, a *Fekete párduc*. Már a nevek is beszédesek: a feketék mindig borsot törtek a fehérek orra alá, egy afféle próbaháború zajlott közöttük, akciókon keresztül vetélkedtek, s eközben példás úttörökké váltak.

Az újságban az őrs kalandjai megtörtént eseményekként jelentek meg. Az újságíró néha mint történetmesélő bukkan fel, aki az őrsi naplóból és az elmondások alapján írja le az eseményeket. A fotók egyrészt alátámasztják a szöveget, másrészt megjelenítik a háttérben zajló vagy a regényből kimaradó eseményeket. Az első évben a fotókat képaláírás kísérte, ami megkönnyítette az újságolvasó számára a szereplők azonosítását.

A Fehér holló őrs példamutató csapatként mutatkozott be. Történeteiket a szokásos mozgalmi tevékenységek tárházából merítették, és ezekbe szőtték bele az aktuális úttörőfeladatokat. A történetekben nemcsak a kiváló úttörő képe jelent meg, hanem megjelentek a 10–12 évesekre jellemző csínytevések, konfliktusok is. A történetek epizódokból állnak össze, a fejezetek lazán kapcsolódnak egymáshoz, néha visszautalnak előző részekre, máskor elvarratlanul maradnak szálak. Az események időpontja nem mindig tisztázott, csak az úgynevezett jeles napok vannak megadva; az elbeszélés néha hónapokat ugrik anélkül, hogy ezt bármi jelezné. A sorozat a mindennapok krónikáját adja, nem világra szóló eseményekről tudósít. Nemcsak az őrs, hanem az egész osztály szerepel

⁹ Interjú G. Antal újságíróval. 2001. március 14.

a regényben, ám az iskola többi tanulója nem került bele a történetbe. Az osztályfőnökön kívül néha egy-két tanár is megjelenik a történetben, általában lyukasóra vagy valamilyen feladat kapcsán. Az „ifivezetőket” név szerint említik: ők időről időre felbukkannak, általában egy-egy kirándulás vagy valamilyen próba keretében, de szinte semmilyen lényeges szerepük sincs, csak a gyerekeket kísérik.

Noha a riportsorozat, a dokumentumok és a visszaemlékezések alapján lehetséges lenne, elsősorban nem a történetet kísérlem meg rekonstruálni, csak a szubjektív történeteket próbálom összevetni. Az emlékezet nem egyszerűen visszaad valamit, hanem mindig konstruktív.¹⁰ Az életút kutatásokból azt is tudhatjuk, hogy nem az igaz vagy hamis kategóriák mentén értelmezhetjük ezeket a történetmeséléseket, hogy nem egy igazság van, hanem többféle: egy múlt sokféle történelme létezik.

Ha az életúton belül kulcsfogalomként kezelem az úttörőmozgalom élményét-émlékét, akkor különbség figyelhető meg az interjúalanyok emlékezeti rendszerében. A volt diákok az úttörőmozgalommal kapcsolatban egyből a Fehér holló történetét idézik fel, hiszen ezt szoros fogalmi kapcsolatként kódolták. Az idősebbeknek (osztályfőnök, sajtó munkatársai) azonban a Fehér holló történet nem ilyen egyértelműen jelenik meg, hiszen számukra ez csak egyik epizódja az úttörőmozgalomnak. Mind a két csoportot az jellemzi azonban, hogy az úttörőmozgalommal kapcsolatos emlékek csak sajátos tér- és időkeretek között elevenednek meg (ez az úgynevezett epizodikus emlékezet).¹¹ Mindezek alapján feltételezem, hogy a megkérdezett diákok élettörténetében ez az úttörőmozgalmi epizód (Niedermüller Péter szavaival élve) „élménytömböt” alkot, mert ez az ő múltjuknak olyan része, amely belekerülne élettörténetükbe, azaz életük „válogatott történetei” közé.¹² (Ezt biztosan egy diákról állíthatom, hiszen úgy szereztem tudomást a Fehér holló történetéről, hogy egyikük beszélt a szerepükről *Pajtásban*.) Ezzel szemben a felnőttek emlékezetében a Fehér holló őrs élete nem hangsúlyos, csak előhívható történetként konstruálódik. Ennek magyarázata csupán annyi, hogy „Az emlékezet és a történelem törvényszerűen válogat. A nyomok, amelyeket említ, nincsenek egységesen elosztva. Az emlékezet szövete lyukas [...] Az emlékezet ugyanis csak a kivételeset őrzi meg, a hétköznapi [...] elhullatja.”¹³ És bár az úttörőmozgalom szempont-

¹⁰ Erről bővebben F. C. BARTLETT: *Az emlékezés*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985.

¹¹ BERNÁTH László–RÉVÉSZ György: *A pszichológia alapjai*. Tertia Kiadó, Budapest, 1995. 120.

¹² NIEDERMÜLLER Péter: Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnográfia*, 1988/3–4. 383.

¹³ G. DUBY–G. LANDREAU: *Párbeszéd a történelemről*. Hermész Könyvek–Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. 62.

jából nem volt sorsfordító esemény a képregény megjelenése, a közreműködők emlékezetében – természetesen – maradandó nyomot hagyott, amit az is mutat, hogy a megkérdezettek mindegyike gondolkodás nélkül elevenítette fel a történettel kapcsolatos emlékeit.

A visszaemlékezők közül mindenki emlékezett arra, hogy a *Pajtás* újságban megjelent a Fehér holló őrsről szóló sorozat. Jellemző módon mindenki a két őrs, a Fehér holló és a Fekete párdúc párharcát tartotta a történet lényeges elemének, noha ez csak később került a folytatásos regénybe, és kevésbé volt hangsúlyos. Emlékezetük tehát, ha tévesen is, de hasonlóan működött ebben a kérdésben. A történet körülményeire és egyes epizódjaira vonatkozóan azonban egészen eltérő interpretációk születtek. Az interjúhelyzetekben nyilván mindenkinek az egykori szerepe és a mai élethelyzete együttesen határozta meg, hogy a Fehér holló „nagy történetén” belül milyen kis történetek építik fel saját élményvilágát. A regény ötlete például az újságírótól származik, de már az indulásra sem egyformán emlékeznek a sajtó munkatársai. „Valami riportot csináltam, és azért mentem Fehérvárra. S ott rátaláltam erre az őrsre, valamelyik csapatvezető szólt, ezek a gyerekek kész jellemek voltak, először csak riportot akartam írni róluk, utána jöttem rá, ezekkel lehetne kezdeni valamit és így jött az ötlet.”¹⁴ A fényképész viszont más szempontokat említett: „Eladhatóvá kellett tenni a lapot, sorozat kell, ilyen szappanoperák, s ezt pedagógiai célokkal fűszerezni. Ezt megelőzően is volt egy sorozat a lapnál korábban, de az már véget ért. Antal volt a történet írója, engem hívott fotózni.”¹⁵

Az újságíró tehát véletlenszerű találkozásként említi az őrs kiválasztását, ami elsősorban az ő felismerésén múlt. A fotós viszont azt mondta: „Mindenképpen vidéki iskolát akartunk és Fehérváron ekkor folytak ásatások a romkertben, ez érdekesnek tűnt, valami kis történeti színezetet adott. Az iskolát nem mi választottuk, a Megyei Üttörő elnökségtől kértünk egy iskolát, s mivel több évre terveztük, 5. osztályosok kellenek, velük még jobb dolgozni, fiatalok, irányíthatóbbak.”¹⁶ Az osztályfőnök is eltérő módon emlékezett az őrs kiválasztására: „Véletlenül. Én úgy hallottam, hogy bejött az iskolába ez az újságíró. Kerestek egy olyan rajt, amiről írhattak, mert könyvet akart írni utána a történetből. Bejöttek a kapun és az igazgatónő a mi osztályunkat ajánlotta, akivel érdemes foglalkozni.”¹⁷

¹⁴ Interjú G. Antal újságíróval. 2001. március 14. 1.

¹⁵ Interjú V. Margit fényképésszel. 2001. március 2. 1.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Interjú S-né, Margit néni osztályfőnökkel. 2002. augusztus 31. 2.

Magának az osztálynak tehát nem volt választása, hogy akar-e szerepelni vagy sem: csak az számított, hogy az újságnak gyerek szereplőkre volt szüksége. A róluk szóló történet pedig a *Pajtás* koncepciójába illő, a szocialista nevelés eszméinek megfelelő lett. „A lap célja politikai nevelési tartalommal is bírt. Minket újságírókat nem akadályoztak semmiben. Nem mondták el naponta, hogy miről szabad írni, miről nem. Volt néhány kötelező anyag, úgynevezett musz, például pártgyűlés, ezt a főszerkesztő kapta utasításba. Rovatok voltak, de mindegyikbe írhattott mindenki. Kimondatlanul is természetes volt, hogy egy őrsről szöjjön, ezt nem is irányították, eszünkbe se jutott más.”¹⁸

A diákok egyformán emlékeztek az indulásra. Jellemzően úgy minősítették, mint a vidéki gyereket ért kitüntetés: „Olyan ötödikesek lehetünk, egyszer csak megjelent az osztályfőnök az újságíróval és bejelentették, hogy mi lesz, a mi kis életünket fogják fotózni. És akkor persze megvolt az a nagy nimbusza: pesti újságíró, meg *Pajtás* újság.”¹⁹ „Az újságírót tisztelni kellett, mert úgy lett bejelentve. Mi ilyen nagyon vidéki kisfiúk voltunk, és nagyon tiszteltük is, mert ő újságíró bácsi, és az ő révén belekerülünk az újságba, hű de nagyon jó lesz... Gondolom, azért éreztük így, mert így lett tálalva.”²⁰

A szereplés magyarázataként-indokaként az osztályfőnök, az újságíró és a diákok egyaránt megemlítették, hogy azért kerülhettek be ők az újságba, mert kiváló úttörők voltak. Pedig ez a történet az ötödik osztály elején indult: a diákok ekkor kerültek felső tagozatba, az osztályfőnök is új volt, tehát az úttörőmunka még csak akkor indult. Igaz, később kiváló rajlettek, de a sorozat akkor már régen folyt. Lehet, hogy a riportok is hozzájárultak úttörőéletük mozgalmassá válásához, de ez, a gyerekek visszaemlékezése szerint, inkább az osztályfőnök lelkesedésén múlt. Aki – bár egykor apáca volt, mégis teljesen komolyan vette az úttörőélet követelményeit is – így vall erről: „Én a másik iskolában is, amikor tanítottam, s kötelező volt a rajvezetés, ha egyszer osztályfőnök voltam, ugyanolyan nagy úttörőfoglalkozásokat tartottam. Mert gondoltam mindig, a gyereket le kell kötni, úgy, hogy élvezzék is, meg ne kujtorogjanak el. De összesomósodott minden, az osztályfőnöki meg az úttörőnek nevezett munka.”²¹

Az első rész három szereplője közül kettővel is sikerült interjút készítenem. Az egyikük így emlékezett a sorozat kezdetére: „Az iskolai napok

¹⁸ Interjú V. Margit fényképésszel. 2001. március 2. 3.

¹⁹ Interjú T. Miklós diákkal, a Fehér holló őrs tagjával. 2002. november 17. 2.

²⁰ Interjú G. István diákkal, a Fekete párdúc őrs tagjával. 2001. január 26. 3.

²¹ Interjú Margit néni osztályfőnökkel. 2000. december 1. 6.

egyikén volt, a legelején. Napfényes őszt volt. Na és akkor jött az újságíró és kiszemelt hármunkat és elvittek a székesegyház mellé, a Galla, az Orsi meg én voltam, és mondták a Gallának meg nekem, hogy verekedjünk és én akkor a Gallát sikeresen levertem, és ők meg fényképezetek. Utána meg elmentünk a Belvárosi csemegébe, vettek nápolyit, leültettek az Országalmához, együnk nápolyit. Mogyorós nápolyi volt, az egyetlen akkor kapható. És közben még kérdezgettek, beszélgettek velünk, majd visszavittek minket a suliba. És a Gallával marhára nem értettük, hogy miért kellett verekednünk, a Galla meg is orrolt rám egy időre.”²²

Az idézett diák a történet további részében nem játszott fontos szerepet: néha még megemlítették, de mindig verekedő és duzzogó gyerekként ábrázolták, pedig – mint utaltam rá – a történet szerint tőle származik a Fehér holló elnevezés. A történet főhőssévé idővel másik gyerek, Orsi vált, aki a szereplővé válását így ábrázolta: „Margit néni egy nap két idegennel jelent meg az osztályban, nem emlékszem, hogy mutatta be őket, csak a leszűrt lényegre: iskola helyett a városba lehetett menni velük, ahol talán valami érdekes fog történni. Így aztán mi, a szerencsés kiválasztottak, elmentünk sétálni a belvárosba.”²³

Az első riportban szereplő három gyerekre az osztály többi tagja irigylkedve figyelt. Ahogy az egyik kimaradó fogalmazott: „Az újságíró, aki egy szemüveges ember volt és egy vadonatúj 1200-as Ladával járt, hát az akkor egy teljesen új modell volt, a kocka autó. Mi ezt úgy csodáltuk, mikor közelebről szemügyre vehettük, mint egy Mercedest. Na most azt mondta, az osztály fog szerepelni, de első alkalommal csak két fiút vitt magával. Megkocsikáztatta őket, megfagyíztatta, és ők erről meséltek és mi borzasztóan irigyeltük őket. Na ebből lett az első történet, Orsi volt még ott, ő volt a békítő, amikor ezek összeverekedtek.”²⁴

A *Pajtás*ban közölt történetek valódiságáról, a szerepekről, a felvételek idejéről általában is ellentmondóan vallanak az interjúalanyok. A szereplők kiválasztása és jellemük megalkotása például teljesen esetlegesnek tűnik: a mindegyik részben játszó néhány gyereknek a jellemvonásai folyamatosan változtak. Az újságíró úgy emlékszik, hogy „Nem volt forgatókönyv, se szereposztás, mindenki a saját jellemét adta. Orsi volt a lelke az egésznek, ő egy nagyon kis tehetséges gyerek volt, rá lehetett építeni. Ha valaki sokáig kimaradt, akkor adtunk neki szerepet.”²⁵ A diákok et-

²² Interjú G. István diákkal. 2001. január 26. 1.

²³ Interjú D. Orsolya diákkal, a Fehér holló őr tagjával. 2001. szeptember 4. 1.

²⁴ Interjú K. László diákkal, a Fehér holló őr tagjával. 2000. december 1. 2.

²⁵ Interjú G. Antal újságíróval. 2001. március 14. 3.

től eltérően idézik fel: az egyikük szerint „Megőrzött valamit a karakterekből, de azt hiszem a személyek inkább kitaláltak voltak. Az első pár embert Margit néni választotta ki, emlékszem, majd' kiestünk a padból, úgy jelentkeztünk. Utána már az újságíró választott, ő mondta, ki jöjjön vele.”²⁶ Egy másik egykori pajtás szerint „Rengeteget fotóztak, nem tudom, mi alapján lettek meg a karakterek. De gondolom, benyomás szinten. Nem folyt konzultáció a gyerekekkel erről, hogy ki milyen szerep, nem volt ilyen szereposztó dívány. Utólag azt gondolom, hogy Margit néninek nagy hatása lehetett erre. Nem véletlen, hogy Radics lett a jók vezéralakja... Az Orsi meg a jó tündér, ezek ilyen klasszikus meselemek. A hős az mindig cserélődött, mini hőstettek, mindig más tette. Az abszolút ellenség a Guci volt, ő volt a Fekete párdúcok legfeketébbike. Nekem ennyi volt a szerepem, hogy egy lézengő ritter, akit megérint a fény, a Fehér holló, de aztán elsüllyed a többi gonosz közé.”²⁷

A visszaemlékezők között a történetek felvételének időpontja is vita tárgya. Az újságíró és az osztályfőnök szerint sosem tanítási órán került erre sor, mert valódi úttörőfoglalkozásokon történtek az események. Ám a fotós szerint az motiválta a gyerekeket, hogy „lőhettek a suliból”. És a diákok is egyértelműen így emlékeznek: „Időről időre megjelentek az iskolában – örömeinkre mindig tanítási időben –, és újabb fotókat készítettek. Mi szerettünk iskolába járni, de egy normális diák, ha teheti, lóg.”²⁸

Az újságíró és az osztályfőnök az események ábrázolásakor ahhoz a „verzióhoz” ragaszkodnak, hogy az újság hasábjain megjelenő történetek az őrsi élet dokumentumai voltak. „Amit tettek, az került be a lapba. Később az volt a gond, hogy le tudjunk menni időre. Megírták a gyerekek a történeteket, hogy mi lesz, és ezekre mentünk a fotóssal. Nem forgatókönyv alapján volt, ezt a gyerekek éltek, csinálták, és én ezeket csak megszűrtem, ami a lapba került.”²⁹ „Ő [az újságíró] tulajdonképpen minden őrsi foglalkozáson megjelent, járt a hivatalos foglalkozásokra, nem ő adta a tippet, hanem nekünk ahogy be volt állítva a munkaterv. Azokon a képeken olyan őszinte megjelenések vannak, azok nem beállított dolgok.”³⁰ A fényképész emlékeiben viszont semmilyen munkaterv sem bukkan fel: „A gyerekek elmondták, hogy az előző hé-

²⁶ Interjú D. Orsolya diákkal. 2002. december 29. 2.

²⁷ Interjú G. István diákkal. 2002. október 8. 4.

²⁸ Interjú D. Orsolya diákkal 2001. május 15. 3.

²⁹ Interjú G. Antal újságíróval. 2001. március 14. 4.

³⁰ Interjú Margit néni osztályfőnökkel. 2000. december 1. 5.

ten mi történt velük és néha belevettük ezeket is. Az osztály rajmunkatervét nem vettük figyelembe, nem is ismertük ezt.”³¹

Két diák ma már valóságosnak véli az újságbeli történeteket, az emlékeik felidézésében ők gyakran az újságra, vagy a rajnaplóra támaszkodnak. „Persze semmi ilyen belenyúlós nem volt. Ezért is nem nagyon emlékszünk rá, hogy ott voltak az újságtól. Az már lehet, hogy amikor leírta, akkor volt egy kis fikció benne. De amikor ott voltunk, azt csináltuk magunktól.”³² A többiek azonban az egész regényt az újságíró termékének tartják: „A felvételek iskolaidőben voltak, meg néha ilyen rendezvényeken: akadályverseny vagy papírgyűjtés. Egy-egy igazságmagja volt, de a történet, ami a *Pajtás* újságban megjelent, kitalált volt.”³³ Egy, azóta újságíróvá lett diák szakmai szemmel próbál visszatekinteni: „A történeteket ő találta ki teljesen, a valóság és az újság köszönő viszonyban nem voltak egymással. Semmi nem került át, ez oda-vissza igaz. Az arcok és a nevek szolgáltatták a hitelesség látványát. Mint kolléga azt gondolom, nem írhatott fiktív riportot, mert illusztrálni kellett.”³⁴

Az újságban szereplő egyes események közül a visszaemlékező egykori diákok néhány megtörténtét konkrétan is cáfolták, így (mint említettem) az első rész valóságát is. „Vagy volt egy focimeccs, ahol valami csirkének csúfoltuk egymást, ilyen meccs nem is volt. Vagy amikor az úttörőház-avatás volt, ugye hogy birtokba vesszük, ott is ő mondta, hova álljunk, ki mit csináljon. Aztán az újság hasábjairól értesültünk, mi is történt. Gondolom ezeket a történeteket úgy írta, mint a szappanoperákat szokták, amikor avatták az Úttörőházat, akkor bekomponálta a történetbe.”³⁵ (Ez utóbbi esemény az egyetlen, amely kapcsán legalább hasonlóan egymásra az ábrázolások. Az újságíró ugyanis így emlékezett: „Volt olyan, hogy kéne egy műsor március 15-re, és azt mi megszerveztük, felhívtam az Úttörőházat és őket kértem meg.”)³⁶

Az osztályfőnök emlékeiben úgy él, hogy ő szervezte az őrsi foglalkozásokat, próbák egy részét, így azokat is, amelyek az újságban láthatóak. A diákok emlékezete szerint: „Volt egy műemlék romos ház, voltak ilyen gipsz stukkók, azokat gondolom jó volt fotózni. Egyszer ide vittek, itt ren-

³¹ Interjú V. Margit fényképésszel. 2001. március 2. 2.

³² Interjú L. Erika diákkal, a Fehér holló őr tagjával. 2002. október 19. 7.

³³ Interjú D. Orsolya diákkal. 2001. szeptember 4. 3.

³⁴ Interjú K. László diákkal. 2000. december 1. 4.

³⁵ Interjú K. László diákkal. 2000. december 1. 4.

³⁶ Interjú G. Antal újságíróval. 2001. március 14. 3.

detlenkedtünk valamit, egyébként meg eszünkbe se jutott volna oda menni.”³⁷

Bár a szereplők – mint látszik – utólag kétlik, hogy az ábrázolt események megtörténtek volna, ám ezeknek vannak olyan elemeik, amelyekről az interjúkészítés során kiderült, hogy valóságok. Ilyenek a tanulmányi versenyen elért eredmények, az úttörőmunkáért kapott kitüntetések, emellett ilyen az egyik fiú állandó betegeskedése, és az, hogy öccse született – bár ő arra egyáltalán nem emlékszik, hogy emiatt otthonában meglátogatta volna az újságíró, pedig a *Pajtás* 1974. augusztus 21-i számban ez olvasható. Ilyen konkrétum még az Úttörőparlamentre történő készülődés is, amelyről 1974. november 27-én adott hírt a lap. Ezen a rendezvényen K. Laci képviselte az iskolát: „Egyszer egy pályázatot nyertem, ezt is Margit néni kezdeményezésére, igazából ő állította össze, ezt hárman írtuk, Radics, Mikica és én, s engem hívtak meg ebbe a parlamentbe, és onnan fogva eljártam ilyen alkalmakra. Zalaegerszegen és Szegeden volt ilyen parlament, s az egyik csoport, köztük én is, köszöntötte Kádár Jánost az egyik kongresszus alkalmából.”³⁸

Az időközben előkerült 1974-es rajnaplóban szintén olvashatók olyan események, amelyek az újságban is feltűnnek, ilyen például az az ajándékozás, amikor a Fehér hollók a télapóünnepség alkalmából meglepték a párdúcokat. (Az ajándékozás indoka azonban eltérő az újságban és a naplóban.) Vannak fotók a csapatmegmozdulásokról is – és nem tűnik valószínűnek, hogy az egész iskolát kivezényelték volna azért, hogy a sorozat egyik történetét illusztrálni lehessen. Viszonylagos élményszerűséget kölcsönözhetett a történeteknek, hogy a felvételek nem statikus beállításokról készültek, hanem mozgás közben fényképték a gyerekeket: a fotós és az újságíró ugyanis – mint egy filmfelvételen – instruálta a diákokat. Így illusztráltak például egy hógolyócsatát vagy egy focimeccset. „Én mint fotós szabadkezet kaptam. Ketten irányítottuk a gyerekeket, próbáltuk őket rendezni, hogy most akkor képzeljétek el... Az volt a lényeg, hogy akció legyen, hogy mozogjanak, az jobban fotózható.”³⁹ „A történeteket úgy vették fel, hogy egyszer csak megjelentek és elvittek néhányunkat, és mondták, ezt vagy azt csináljunk, például focizzunk vagy sétáljunk. Mereven nem állítottak be, s közben beszélgettek velünk. Innen is vehettek pár információt, lehet, hogy ezeket is felhasználták.”⁴⁰

³⁷ Interjú T. Miklós diákkal. 2000. november 17. 3.

³⁸ Interjú K. László diákkal. 2002. október 19. 5.

³⁹ Interjú V. Margit fotóssal. 2001. március 2. 2.

⁴⁰ Interjú D. Orsolya diákkal. 2001. szeptember 4.

Van azonban arra is példa, hogy a történetek valamelyik, az újságíró által konstruált eleme idővel „valósággá” vált. A Fehér holló őrs elnevezés bizonyosan az újságírótól származik, s azzal szintén minden emlékező egyetért, hogy a valós, az eredeti név nem ez volt, ám ezt már senki sem tudja felidézni, és az első évből napló sem maradt fenn. Az őrs azonban átvette az elnevezést, és egy idő után már Fehér hollóként azonosította magát. „A Fehér holló is valós, attól még, hogy az újságíró találta ki a nevet... Tudod a gyerekek milyenek, a gyerekek annyira magukénak érzik.”⁴¹

Ezzel függ össze az őrsökbe való beosztás kérdése. Erre, nagyjából azonosan, mindenki úgy emlékszik, hogy azok kerülhettek egy őrsbe, akik a sorozatban is együtt szerepeltek. Az 1974. évi rajnaplóból kiderül, hogy hatodik osztályban, tehát a történet második évében, a rajon belül ez a két őrs, a Fekete párdúc és a Fehér holló létezett, a tisztségekről azonban csak rajszinten vannak adatok. A két őrs alakulása és létezése kapcsán az emlékezet összerosódik az újságbeli szerepekkel. „Ez a két őrs létezett, illetve azt hiszem, a Fehér holló úgy lett, azt az újságíró kreálta, tehát volt a Fekete párdúc őrs, az igazi volt, azok mi voltunk, azt a Guci alias V. Tamás találta ki. Mert őrsöt kellett alapítani, akkor nem volt mese, és akkor a haveri társaság tartozott bele. A másik őrsnek más volt a neve, de aztán valahogy Fehér holló lett.”⁴²

Az akkori gyermekszereplők ma úgy emlékeznek vissza, hogy csalódtak a sorozatban. Ábrázolásuk szerint eleinte úgy tűnt, ők a kiválasztott osztály, ők azok, akikről híradás készül, de elég hamar világossá vált számukra, hogy csak egy forgatókönyv szereplői, ami megváltoztatta hozzáállásukat a sorozathoz. „Olvastuk utána a szövegeket, s megdöbbenünk már az elsőnél, hogy egy mondat se volt igaz abból, amit sikerült leírni, és ez nem tetszett nekünk és a következő se. Rájöttünk, hogy ez valami átverés és olyanokat állít, amit a valóságban nem mondtunk. Utána mi ki is maradtunk belőle, s csak röhögtünk a hülye eminens szövegeken.”⁴³

A történetet felépítő cselekmények – akár valóságosak voltak, akár fikciók – beleilleszthetők egy hetvenes évekbeli osztály iskolai és úttörőtevékenységébe. Az epizódok egy kicsit kiszínezve jelentek meg, de akár meg is történhettek (volna) a gyerekekkel, hiszen megfeleltek az átlagos hétköznapiaknak. A regény célja is az volt, hogy olyan helyzeteket mutasson be, amelyekkel az általános iskolások azonosulni tudnak, amelyekben magukra ismerhetnek.

⁴¹ Interjú F. Ágnes diákkal. 2002. október 19.

⁴² Interjú G. István diákkal. 2001. január 26.

⁴³ Uo. 6.

Az interjúalanyok nem emlékeznek arra, hogy a sorozat miatt bármilyen (akár negatív, akár pozitív) megkülönböztetés érte volna őket az iskolában a diákok vagy a tanárok részéről. „Ez az egész történet nem volt hihetetlen horderejű dolog. Persze hatással van az emberre, ha megjelenik a nyomtatott sajtóban, de nem volt nagy csinnadratta, ezt a tanárainknak is köszönhetjük. Ez csak egy történet végül is. Nem emlékszem, hogy emiatt bárki neheztelt volna, vagy csúfoltak volna, hogy az újságban szerepelünk. Nem is lett volna jó, ha egy képzelt történet befolyásolja az embert.”⁴⁴

Valójában kibogozhatatlan, miként hatott egymásra az osztály élete és az újságban megjelent történet. Bizonyos polarizáció – amint ezt többen említették – a „valódi” osztályon belül is megfigyelhető volt, és ezt az egyik emlékező összefüggésbe hozta az újsággal: „Azt gondolom, azaz hogy elindult a sorozat, ez hatott a valódi életben is. A Fehér hollóról ilyen cikk jelenik meg, rólunk meg alig beszélnek, vagy ha igen, akkor az meg csak csúnya, onnan kezdve mi elkezdtünk rájuk fújni. Ha nem így jelenik meg, és mondjuk történik valami olyan húzás, hogy a két őrs mondjuk közös célért dolgozik, akkor lehet, hogy másképp alakult volna.”⁴⁵

Mindegyik egykori diák megemlítette, hogy a 6. osztály elvégzése után a Zánkai Úttörőtáborba mehettek, de ezt úgy kommentálták, hogy valószínűleg egyéb úttörőtevékenységükért kaphatták jutalmul, és nem azért, mert a sorozatban szerepeltek. Az újságírók is megerősítették, hogy a lap semmilyen módon sem „díjazta” a szereplést, bár hozzátették, hogy a megjelent számokból néhány példányt elvittek a gyerekeknek. Az osztályfőnöknél és a diákoknál valóban fellelhetők az újság példányai, ám ők azt állítják, hogy a számokat elsősorban a szülők vették meg, és miután megmutatták a szomszédoknak, eltették emlékebe. Így került a *Pajtás* a gyermekkori tárgyak közé, és ott található ma is néhány úttörőemlékkel (nyakkendővel, jelvényekkel) együtt. Néhány epizód azonban a rajnaplóban is helyet kapott.

A regény befejezésének, illetve ebben az esetben befejezetlenségének, sem a gyerekekhez, sem az újság bármiféle koncepcióváltásához nem volt köze, mint ahogy azt az érintettek feltételezik. Az újságíró elmondása szerint „KISZ-es korukig akartam vinni őket, de vettem egy új autót és irigyeim voltak. Sokfelé írtam, sok volt az anyagom és a maszekkel együtt sok volt a fizetésem, ezt irigyelték és ebből baj lett. A szakszer-

⁴⁴ Interjú D. Orsolya diákkal. 2002. december 29. 4.

⁴⁵ Interjú G. István diákkal. 2001. január 26. 6.

vezeti díjamat fel akarták emelni, mivel a maszekot is belevették. Ezért kiléptem a szakszervezetből, utána két hét múlva meg is szűnt a Fehér holló. Ez egy ilyen elhallgatás volt, aztán írhattam továbbra is a lapnak. A gyerekeknek azt írtam, hogy nincs hely a lapban, azért szűnik meg.”⁴⁶

*

Az egykori szereplők utólag ellentmondásosan viszonyulnak újságbeli szerepükhöz. Akik a sorozatban „jók” voltak, azok saját „úttörőnimbuszokról” sajátos módon nyilatkoznak. „A Fekete párdúc volt a rossz gyerekek gyülekezete, és a Fehér holló volt a kis stréber élüttörők őrsé, én is ebben voltam.”⁴⁷ „Én a Fehér holló őrsnek voltam a tagja, azok mindig jók voltak, mint az élet is igazolta, a Fekete párdúc ők lettek a rosszak, vagyis a sikeres vállalkozók. A tisztégem azt hiszem a vöröskeresztes volt, mert orvosi egyetemre készültem.”⁴⁸ „Az én emlékeim szerint az eminensek meg a páriák kerültek bele a Fehér hollóba. A Fekete párdúcból meg két ember is a jelenlegi kormányhoz közel álló.”⁴⁹ A történet főhősnője pedig azt mesélte: „Nekem tetszett az a karakter, amit játszottam, de ennyire nem voltam aktív, szervezkedő. Én csak a történetben voltam őrsvezető, valójában nem, vagy talán csak rövid ideig. A hegedülés az igaz, hat évig jártam zeneiskolába. Igazából nekem el sem jutott a tudatomig, hogy én vagyok a főszereplő, nem foglalkoztam azzal, hogy ez történik, hogy megjelenik az újságban.”⁵⁰

A sorozat emlékeik szerint befejezetlen maradt: az újságból is az látszik, hogy a „regénynek” egyszer csak vége lett. Az epizódok felvétele és újságba kerülése eleve rendszertelen volt, ezért a gyerekek nem tudták követni, és néhány részt nem is láttak. Emiatt pontosan azt sem tudják meghatározni mikor lett vége: emlékeik szerint „valamikor” hatodik-hetedik táján. „Nem is emlékszem, hogy be lett volna jelentve a vége. Egyszer csak abbamaradt befejezetlenül. Nem jöttek többet, s nem is nagyon kérdeztük, hogy mikor jönnek.”⁵¹

A szereplők későbbi élethelyzetükben, ha hivatkoztak gyermekkoruk ezen epizódjára, mindig a múltnak – és itt a múlt mint rendszer is szerepet játszik – egy kicsit mosolyogni való, „poénos” szakaszaként emleget-

⁴⁶ Interjú G. Antal újságíróval. 2001. március 14. 5.

⁴⁷ Interjú K. László diákkal. 2002. október 19. 6.

⁴⁸ Interjú T. Miklós diákkal. 2000. november 17. 4.

⁴⁹ Interjú G. István diákkal. 2001. január 26. 4.

⁵⁰ Interjú D. Orsolya diákkal. 2001. szeptember 4. 3.

⁵¹ Uo. 4.

ték: „Később én is mutogattam brahiból a haveroknak, már ilyen egyetemista koromban. Ezen röhögtek, meg cikiztek. Hát bekerülni a rendszerváltás előtt a *Pajtás*ba, és még nem is teljesen negatív szereplőként... Én voltam az ingadozó középparaszt, hajlik a jóra, de befolyásolják a rosszak, és ott marad a mocskokban. A Timur és csapata a Fehér holló, a többiek meg még nem követtek el rendszerellenes bűnöket, s ha vigyáz rájuk a társadalom, nem is fognak.”⁵² „A szüleimnél megvan néhány példány, nem igazán beszéltem erről, a gimiben említettem néhány barátomnak. Meg most Amerikában a lengyel kolléganőmnek, mert ő tudja, hogy ment ez az egész úttörő, jót nevettünk a régi képeken.”⁵³

Az egykori diákok valós úttörőtevékenységük kevés részletét tudják feleleveníteni: csak néhány kirándulást vagy a honvédelmi napot említik, az őrsi és rajtisztségekre nem emlékeznek. Még az sem, aki a rajnaplót őrizte, pedig abban ezek mind szerepelnek. Ez mutathatja azt is, hogy ennek a tevékenységnek akkor sem volt olyan fontos szerepe, nem volt hangsúlyos a gyerekek életében, illetve nem vált külön az általános iskola mindennapi gyakorlatától.

Az interjúalanyok emlékeinek egy része összemosódott az újságbeli őrs életével, s bár utóbbi jelentőségét tagadják, de a regényben játszott szerepekre, nevekre emlékeznek. „Nekem volt egyetlen ilyen kötődés, hogy felfedezte valaki a nevemet az újságban. Egyébként nem foglalkoztam vele, éltük a kis életünket. Ez különösebb pluszt nem adott. De egészen biztos vagyok benne, hogy ha nem lett volna, akkor meg nem tudnánk ennyire élénken visszaemlékezni a dolgokra. Hát ezért nagyon jó, hogy van. Ezért nem mindennapos dolog.”⁵⁴ Emlékeikben a történet, a „regény” átvette a valóságos élmények helyét, számukra a Fehér holló története jeleníti meg az úttörőmozgalmat. Egyikük nagyon képletesen fogalmazta meg: „Ahogy én olvastam, ez tényleg a mi történetünk.”⁵⁵

Az interjúhelyzetekben, a regény kapcsán nemcsak a múlt úttörőmozgalomhoz kapcsolódó különböző foszlányai elevenedtek meg, amelyeket ki-ki az akkori és mostani szerepe szerint – tehát más-más módon – kommentált. Itt arra a köztudomású tényre kell felhívni a figyelmet, hogy egy-egy rendszerváltozás mindig megkérdőjelezheti az egyéni élet folytathatóságát. Az 1989-es változás is komoly dilemma elé állította a

⁵² Interjú G. István diákkal. 2001. január 26. 5.

⁵³ Interjú D. Orsolya diákkal. 2001. május 15. 4.

⁵⁴ Interjú L. Erika diákkal. 2002. október 19. 9.

⁵⁵ Interjú F. Ágnes diákkal. 2002. október 19. 5.

magyar lakosságot, aminek feltérképezése még folyamatban van. Ezzel riportalanyaim is küzdenek. „Talán a feldolgozottság szintje változott. Mert differenciáltabban gondolkodom arról a korról. Egyetemista koromban valakinek emlegettem, mint társalgási téma. Most már azt gondolom, hogy ez egy olyan, amin el lehet gondolkodni. Hogy is volt az én múltam, vagy a mi közös múltunk más hasonló pajtásokkal.”⁵⁶

A kettős rendszerváltozást is megélt Margit néni, az osztályfőnök, aki a háború előtt erős vallásos nevelésben részesült, majd le kellett mondania szerzetesi hivatásáról, az egyik tanítvány szavaival „szizofrén helyzetben volt”. Úgy oldotta fel a két rendszer ellentétét, hogy a nevelésben, a tanításban találta meg hivatását, és olyan értékeket közvetített, amelyek nem voltak ellentétesek sem az ő világnézetével, sem az elvárásokkal. Így vált az egykori apáca közösségi nevelővé – egykori diákjai emlékezete szerint. Mivel a közösség ekkor az úttörőéletet jelentette, így ő úttörővezetőként lett elismert pedagógus. „Én nem foglalkoztam azazal, ki vallásos, ki nem, a vallás az magánügy. Nekem az volt a lényeg, hogy a gyerekeket lekössem, értelmesen töltsék az idejüket. Nem voltam soha párttag, hogy kerültem volna a szekér egyik oldaláról a másikra. Én Szívgárdista voltam annak idején.”⁵⁷

Az újságíró helyzete, szerepe és mások értelmezése szerint az akkori ideológiát képviselte a kis közösségben (az iskolában, a raj és az őrς életében), s emiatt az interjúszituációban (is) szükségét érezte annak, hogy megmagyarázza akkori szerepét, azért, hogy vállalni tudja a múltját. Ábrázolásában „A Pajtásban politizálás nem nagyon volt. Olyan, hogy kommunista nevelés, nem volt. A vallás szidása nem volt programozva az úttörőmozgalomban, inkább agyonhallgatás volt. A közösségi életre nevelés, az folyt. A cserkészmozgalomra hasonlított, csak vallás nélkül. A 12 pont hasonlít a tízparancsolatra, minden fontos benne van abban is. Ma, ahogyan megítélik, az már politika, az meg a történet volt.”⁵⁸

A fényképész köztes helyet foglal el – mind életkora, mind társadalmi aktivitása alapján – az újságíró és a diákok között. Úgy ábrázolja, hogy a múlt rendszerben nem játszott olyan szerepet, amelyet ne tudna vállalni: fényképészként csak a munkáját végezte, s képeivel csak a szükséges, a helyzet megkívánta mértékben volt elkötelezett. Ő dokumentarista volt akkor is, és most szintén ezt a munkát végzi. Az interjúalanyok közül neki volt a legkevésbé személyes kötődése a történethez, amit

⁵⁶ Interjú G. Istvánnal. 2002. október 8. 3.

⁵⁷ Interjú Margit néni osztályfőnökkel. 2002. augusztus 31. 5.

⁵⁸ Interjú G. Antal újságíróval. 2001. március 14. 4.

az is mutat, hogy főként technikai részletekről beszélt (hogyan készültek a fotók, mikor, hány képet készített egy részhez).

Az egykori diákok számára az úttörőélet egyet jelentett az iskoláséveikkel; mint többen megfogalmazták: ez volt a gyerekkoruk. Marc Bloch szerint „Az egyazon társadalmi környezetben, egymáshoz közel eső években született embereket szükségképpen hasonló hatások érik, különösen fiatal korukban”.⁵⁹ Mivel interjúalanyaim ugyanannak a rajnak voltak a tagjai, így nem hasonló, hanem ugyanazoknak a hatásoknak voltak kitéve. A mozgalom megítélése mégis eltér egymástól: más-más élményeket tettek magukévá, eltérő úttörőéletre emlékeznek, erre vonatkozó kommentárjaik a sajnálkozástól a kritizálásig terjednek. Jellemzően gyakran emlegetik a korszakkal kapcsolatosan azóta negatívan használt szókapcsolatokat, mint például az ideológiai nevelést. Az eltérő ítélkezésnek oka lehet az akkori viszonyulás mássága, a családi háttér, vagy az eltelt évtizedekben befutott életpálya. Ebből a szempontból fontos az is, hogy ezt az osztályt annak idején jó képességű tanulókból válogatták össze – matematika tagozatosok voltak –, közülük mindenki továbbtanult.

Az úttörőélet utólagos minősítését tehát sok tényező határozza meg; ennek érzékeltetésére négy interjúból idézek. „Nekem felhőtlen, boldog gyerekkorom volt, de tényleg, annak ellenére, hogy 12 éves koromig állandóan műtöttek. Emlékszem az úttörőavatás az egy nagyon komoly dolog volt. Síppal-dobbal díszruhában fel kellett állni. Ideológiai felhang nem nagyon volt, voltak jelmondatok az osztály falán talán, de ez nem nagyon érdekelt. Ez akkor nem volt olyan éles, mint most magyarázzák. Jó volt ez az úttörősdí, jobb, mint a nagy semmi helyette. Hogy szétment ez az egész, mintha egy másik élet lenne. Ez a generáció, a miénk volt még a Kádár-rendszer utolsó generációja, mi voltunk az utolsók, akiket át tudtak dobni a falon.”⁶⁰

„Az a helyzet, hogy én nem az osztályban, hanem csapatszinten fejtettem ki a tevékenységemet, mint az úttörőcsapat titkára. Rengeteg kitüntetést, oklevelet kaptam. Kiváló úttörő nyakkendőm is van, aztán ezt hordtam is. Engem a barátaim szabály szerint átneveltek, fizikai erőszakot is alkalmazva néha. Ha nincs az az egy-két barátom, akkor én minimum a KISZ KB titkára lettem volna, vagy megyei párttitkár. A legjobb úton haladtam, hogy betagozódjak. Túl stréber voltam. Voltam még KISZ-tag is, sőt KISZ-titkár is, de ez már a gimiben csak karikatú-

⁵⁹ Marc BLOCH: *A történetész mestersége*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 128.

⁶⁰ Interjú T. Miklós diákkal. 2000. november 17. 6.

ra volt. A matematika tagozatra négyen jártunk és azért választottak meg a haverok, mert akkor már nem voltam stréber, de még szalonképese, és az ő emberük. Mi ilyen antimilitarista gyerekek voltunk, az ifjúságárda szóba se jöhetett.”⁶¹

„Ez egy marhaság volt, s ezt akkor is így éreztük, mert sorba kellett állni, pajtásozni, meg ilyenek. Nyilván nem tudtuk megfogalmazni ötödikben, hogy ez egy átverés, népetetés, de, aki ezt képviselte és a körünk-ből lett ilyen, azt utáltuk. A Maszekot azért utáltuk szegényt, mert ő még a billogot is hordta, neki még a nyakkendője is más volt. Mi például kést dobálni szerettünk és azt az úttörő nem csinálja, mondjuk a cselekvés szintjén így jelent meg. De voltunk Zánkán is, na mondjuk az jó volt.”⁶²

„Annyit jelentett az úttörő, hogy be kellett öltözni időnként ezekbe: fehér ing, nyakkendő, jelvények. Nem erőltette senki a nyakkendő állandó viselését, csak rendezvényeken kellett. Nem voltunk ideológiai nyomás alatt, ebbe az idő is belejátszott, ez már nem az ötvenes, hatvanas évek. Most tudtuk csak meg, hogy Margit néni és Rita néni is templomba jártak.”⁶³

*

Az – 1989 előtti – úttörőmozgalom ma már a múlt része, az egyének számára egy „leélt” korszak, amely a rendszerváltással történelem lett. Interjúalanyaim szempontjából a mozgalom kettős történelemmé alakult, egyrészt az egyén történelmévé, másrészt a társadalomé, amelynek ők is tagjai voltak. Ahogy Pataki Ferenc fogalmaz: „Az egyéni sorsok és az eljátszott szerepek nagy változatossága ellenére valamiképpen az ország minden polgára igényt tarthat a rendszerváltó rangjára. Hiszen élete és munkája, életviszonyainak alakulása eltéphetetlenül egybeszővődött a korszak zaklatott és viharos, drámai fordulatokban bővelkedő fejleményeivel.”⁶⁴

Bár dolgozatomnak nem témája az átmenet kutatása, annak társadalom-lélektani vonatkozása szerepet játszik benne, mivel kérdéseimmel átlépem a két korszak közötti határt. Az úttörőmozgalom normatív megítélése nem olyan fontos témája a nyilvánosságnak, mint egyéb politikai szervezeteké, ennek feldolgozása, értékelése inkább a személyes

⁶¹ Interjú K. László diákkal. 2000. december 1. 5.

⁶² Interjú G. István diákkal. 2001. január 26. 4.

⁶³ Interjú D. Orsolya diákkal. 2002. december 29. 2.

⁶⁴ PATAKI Ferenc: *Rendszerváltók és bűnbakok*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 7.

szinten maradt. Ha szólnak róla, egyfajta nosztalgiával teszik azt, s a megmosolyogni való gyermekéveket mint a rendszer abszurditásának egyik példáját említik. (Jellemzően vagy a táborokat, a társadalmi munkákat, a bajtársiasságot említik, vagy – kritikusai – a kádernevelést, az értelmetlen felvonulásokat.)

A vizsgált őrs (lényegében egy osztály) – amellet, hogy tipikus példája az úttörőmozgalomnak – speciális jelentőséget kap azáltal, hogy tagjai nemcsak a kötelező iskolai foglalkozásokon vettek részt, de a *Pajtás* szereplőiként – mint mintaadók – „a kirakatban is voltak”. Nekik emiatt úttörőmozgalmi múltjuk megduplázódik. S bár az újság egy fikciót közvetített, amelyhez emlékezetük szerint nem sok közük volt, a valóságos úttörőéletükhöz képest ebből maradt fenn több emlék, ez van jobban dokumentálva, s így számukra is jobban hozzáférhető. Ennek jelei azonban már a múltban megmutatkoztak. Az említett rajnaplóból is kitűnik, hogy átvették az újságbeli elnevezéseket, a rajfoglalkozások krónikái gyakran a *Pajtás* újságból való kivágások, s általában is hivatkoznak az újságbeli énjükre. Elkezdtek megélni a történeteket, és ez a fikció vált valóságos úttörőmozgalmi múltjukká.

Az úttörőszervezet jól kidolgozott elvekkel, nagy apparátussal rendelkező politikai szervezet volt, amelynek az éppen érvényes pártideológiát kellett közvetítenie a gyermekek számára. Eszközeivel főként az iskolai neveléshez kapcsolódott. Ám nemcsak hatásában, még gyakorlatában is megkérdőjelezhető, mennyire töltötte be deklarált funkcióját. Maga a mozgalom irányelvei is változó képet mutatnak, de ami ezekből előtérbe került, illetve amit végrehajtói (elsősorban a tanárok) közvetíteni tudtak, az alapján az úttörő (minden értelmében) inkább egyfajta szabadidős szervezetnek, közösségi nevelőszerepnek felelt meg. Résztevői – vagy elszenvedői? – talán ezért emlékeznek olyan idegenkedve az egész mozgalomhoz szervesen kapcsolódó, de számukra jelentőség nélküli militarista megmozdulásokra, annak kellékeire (az egyenruhára, az „alakizásra”, a jelszavakra).

A mozgalomhoz viszonyulás és az erre való emlékezés nagyon változó, ezzel kapcsolatban még korosztályos törvényszerűségeket sem lehet felállítani. Talán ez is közrejátszik abban, hogy sokszor még az egyén szintjén is egyfajta ambivalencia érződik. Ami azonos, az annak az emléke, hogy a visszaemlékező is részese volt a szervezetnek, ami egy közös múltat, közösségtudatot alapoz meg. Ha bárhol felvetődik az úttörő szó, azt a „mozgalomban részesültek” nem tudják kommentár nélkül hagyni, s ilyenkor elmesélik – egymáshoz nagyon hasonlító – saját történeteiket. És bár lehet, hogy a múltban nem létezett, és a jelenre sem

jellemző, de az emlékezetük ezen egy szeletével megteremtik a múltjuk egy közös mi-világát.⁶⁵ Azonos múltbeli szociális környezet, szabályszerűségek, cselekvési módok mentén egymáshoz kapcsolódó kortársként élik meg úttörőszerepüket, akkor is, ha más korosztályhoz tartoznak. Ez a mi-beállítódás az úttörőmozgalom egészének azonos tér- és időbeli értelmezést ad. Amely azáltal vált ilyen formájú közös emlékké, hogy már egy letűnt korszak részét képezi.

A múlt nem befejezett történelem. S bár Hayden White történetfilozófus felfogásában az események ténnyé válnak, ha megjelenítik, leírják őket, ez a leírás az események egy lehetséges alternatívája.⁶⁶

⁶⁵ KARÁCSONY András: *Bevezetés a tudás szociológiájába*. Osiris–Századvég Kiadó, Budapest, 1995. 63.

⁶⁶ VÁRKONYI Benedek: Mire jó a múlt? Beszélgetés H. White történetfilozófussal. *Café Babel*, 2003/1–2. 19.